

IMANUELIS KANTAS

Žmogus gali stebėti pasaulį, nebūtinai aktyviai dalyvaudamas jo įvykiuose. Kai kurie šalinasi aktyvios politinės veiklos ne todėl, kad jiems nerūpi visuomenės reikalai, bet todėl, kad netiki savo jėgomis, galimybe ką nors pakeisti. Tačiau jie mėgina „paveikti“ žmones, tai yra priversti juos susimąstyti.

Atrodytų, I. Kantas gyveno ramų gyvenimą: gimė, augo, brendo ir mirė Karaliaučiuje, iš kurio nė karto nebuvo išvykęs. Pasižymėjo nepaprastu punktualumu, griežtai tvarkė savo gyvenimo režimą. Pasakojama, esą kiekvieną dieną eidavęs pasivaikščioti į parką tuo pačiu metu, ir miestiečiai pagal tai tikslino laiką. Atrodytų, jam rūpėjo tik moksliniai tyrinėjimai.

XVIII a. pradžios Karaliaučius buvo Europos provincija. Jo universitetas niekuo nepasižymėjo. Gyvenimas čia tekėjo ramiai ir monotoniškai. Bet šis įspūdis iš dalies yra apgaulingas. Prūsija buvo tautų konglomeratas. Čia gyveno lietuvių, lenkų, atėjūnų vokiečių. Vokiškai šnekantieji – kryžiuočių palikuonys, o iš tikrųjų dauguma jų buvo prancūzai, ispanai, šveicarai, olandai ir kt. XVIII a. pradžioje kraštą nusiaubė maras. Išmirusių vietos gyventojų sodybose įsikūrė kolonistai. Rytų Prūsijoje stiprėjo nacionaliniai prieštaravimai.

Immanuelis Kantas gimė 1724 m. Karaliaučiuje, balniaus šeimoje. Jo senelis Richardas gyveno Klaipėdoje, o prosenelis, filosofijos istoriko A. Gulygos tvirtinimu, nemokėjęs vokiškai. Artimas šeimos draugas buvo pastorius F. A. Šulcas (Schultz), tas pats Šulcas, kuris mokė K. Donelaitį lietuviško rašto. Kai šeima sprendė, kur leisti mokytis aštuonmetį Imanuelį – tėvo specialybės ar į mokyklą, – F. A. Šulcas įtikino tėvus leisti vaiką į mokslus.

I. Kantas baigė valstybinę Karaliaučiaus gimnaziją, kuriai vadovavo F. A. Šulcas. Apie šį pastorių filosofas visą gyvenimą atsiliepdavo labai pagarbiai ir šiltai. Bet tėvų svajonė matyti savo sūnų pastoriumi neišsipildė.

Karaliaučiaus universitete I. Kantas studijavo įvairiausias dalykus: mediciną, fiziką, literatūrą. Jam didžiulį įspūdį darė universiteto filosofas M. Knutsenas, miręs pačiame jėgų žydėjime. Jaunojo Imanuelio protas buvo imlus viskam. Jis domėjosi I. Niutono (Newton), R. Dekarto (Descartes), G. Leibnico (Leibniz) mokslinėmis ir filosofinėmis idėjomis. Tačiau naujos mokslo žinios Karaliaučių pasiekdavo ne iš karto. I. Kantas ne kartą „atrado“ tai, kas pasaulyje jau buvo žinoma. Tai vertė jį susimąstyti. Jis darėsi atsargesnis, kritiškesnis sau ir kitiems. Vargu ar be šių klaidžiojimų I. Kantas būtų supratęs, kad kiekvienas atradimas ar autoritetas yra sąlygiškas.

Nors I. Kanto studijų metais Prūsija dar buvo Europos užkampis, bet hegemoniškos jos tendencijos ir agresyvumas augo. Žodžiu, kartu su būsimoju mąstytoju brendo ir būsima agresyvi valstybė. Visas filosofo gyvenimas buvo glaudžiai susijęs su Karaliaučiaus universitetu. Čia jis nuėjo kelią nuo bibliotekininko iki rektoriaus, čia analizavo socialinius įvykius, sukrėtusius Europą: Lietuvos ir Lenkijos valstybės agoniją, prancūzų buržuazinę revoliuciją ir jos žlugimą. Šie įvykiai nenuteikė I. Kanto optimistiškai.

Rytų Prūsija buvo atskirta nuo kitų intelektualinių Vokietijos centrų. Pati mąstytojo aplinka neskatinė jo dideliems kūrybiniams sumanymams, nereikalavo iš jo aktyvios veiklos. Tad I. Kantas galėjo reikštis tik moksle. Apskritai knyga lėmė jo mąstyseną. I. Kantas neturėjo filosofinės aplinkos, kurioje būtų buvę galima išklaudyti priešingų nuomonių ir argumentų. Apie viską jis sužinodavo tik iš

spaudos, iš knygų, o tai irgi didino jo vienišumą ir uždarumą.

Galima teigti, kad kiekviena kūryba yra „daiktas savaime“. Viena yra tai, ką nori pasakyti autorius, ir kitas dalykas – ką „išskaito“ pats skaitytojas. Retrospektyviai žvelgiant į mąstytojo kūrybą, reikia atsižvelgti į įvairius objektyvius ir subjektyvius ją lėmusius veiksnius. I. Kanto gyvenimas tekėjo ramia vaga. Jis nepatyrė didesnių sukrėtimų. Tik Ž. Ž. Ruso (Rousseau) ir D. Hiūmo (Hume) knygos išmušė mąstytoją iš įprastų vėžių. Jas perskaitęs, filosofas smarkiai susimąstė dėl savo koncepcijos pagrįstumo. Kažkada jis buvo išdidžiai pareiškęs: duokit man materiją, ir aš jums pasakysiu, kaip susikūrė pasaulis. Perskaitęs D. Hiūmą, mąstytojas suprato, kad niekas negali duoti materijos ir jis negali parodyti, kaip susiformavo pasaulis.

I. Kantas savo filosofinių pažiūrų raidą skirstė į du laikotarpius – ikikritinį ir kritinį. Tačiau antrasis laikotarpis organiškai išplaukia iš pirmojo, per kurį filosofas taip pat pasiekė gražių rezultatų. Jis domėjosi įvairiausiais mokslais, tyrinėjo gamtos sandarą, žmogaus kilmę, suformulavo savo garsiąją Žemės kilmės hipotezę. Nepriklausomai nuo I. Kanto, ją iškėlė ir prancūzų mokslininkas P. S. Laplasas (Laplace). Todėl mokslo istorijoje ši hipotezė vadinama Kanto-Laplaso Žemės kilmės hipoteze. Ši hipotezė buvo stimulus ir vėlesniems filosofo apmąstymams, tarp jų darbai *Apie įvairias žmonių rases* (1775).

I. Kantas formulavo įvairias hipotezes. Bet ar galima jas įrodyti? Ar viena teorija yra pakankamas pagrindas formuluoti kitą? Šie ir panašūs klausimai nedavė mąstytojui ramybės. Pagaliau jam iškilo klausimas, kokios yra žmogaus proto pažintinės galimybės apskritai. Į šį klausimą buvo bandyta atsakyti 1781 m. parašytoje *Grynojo proto kritikoje*. Šiame fundamentaliame veikle I. Kanto suformuluotos pagrindinės idėjos buvo išrutuliotos *Praktinio proto kritikoje* (1787) ir *Sprendimo galios kritikoje* (1791).

Iki I. Kanto koncepcijos pažinimo teorija iš esmės buvo sensualistinė arba racionalistinė. Daugelį metų tęsėsi ginčas, kas sudaro pažinimo pagrindą: empiriniai faktai ar pats mąstantis protas? O kas gi yra tie „empiriniai faktai“ ir šis „mąstantis protas“? Kokios pažinimo galimybės? Tad I. Kantas ėmėsi spręsti problemas, kurios rūpėjo daugeliui, ne tik filosofams. Kasdien gimdavo naujos mokslinės idėjos. O kokia praktinė jų vertė? Kas įrodys, kad nauja idėja šį tą reiškia? Kiek kartų žmonės tikėjo idėjomis, kurios vėliau buvo atmestos kaip nepagrįstos!

Spręsdamas šias problemas, I. Kantas atskleidė žmogaus proto prieštarumą. Jeigu pasaulis yra begalinis, o žinios apie jį konkrečios, tai, nepaisant to, kiek jos augs, mūsų žinojimas, nors ir nebus lygus nuliui, visada liks skurdus. Pats filosofas savo išvadų nelaikė teisingomis, o tik galimomis arba tikėtinomis.

I. Kantas neabejojo pasaulio objektyvumu. Bet, pasak jo, kas pasaulis yra iš tikrųjų ir ką mes apie jį žinome, yra netapatūs dalykai. Pasaulis, kaip „daiktas savaime“, egzistuoja nepriklausomai nuo mūsų. Mes siekiame turėti apie jį nuomonę, bet ji visuomet yra subjektyvi. Todėl tarp „daikto savaime“ ir „reiškinio“ (fenomeno) egzistuoja praraja. Vadinasi, mūsų žinios apie pasaulį visada yra tariamos. Pasak I. Kanto, kiekviena mokslinė teorija yra hipotetiška. Filosofas manė, kad mokslininkui būtinas tam tikras išankstinis teorinis principas, nes priešingu atveju jis paskęs faktuose. Pradedant kurti naują teoriją, reikia remtis jau esama. Antra vertus, gamtos mokslų ir filosofijos tyrimo objektas skiriasi. Gamtotyrininkas operuoja apčiuopiamais faktais, tuo tarpu filosofija – abstrakčiomis sąvokomis. Dėl to kyla klausimas, ar apskritai galimas filosofinis pažinimas. Į šį klausimą, mąstytojo teigimu, atsakyti galima tik naudojant kritinį tyrimą. Todėl grynojo proto kritika aprėpia tris pagrindines problemas: 1) kaip galimas grynasis gamtos mokslas (transcendentalinė analitika); 2) kaip apskritai galima grynoji matematika (transcendentalinė estetika); 3) ar apskritai galima metafizika (transcendentalinė dialektika).

Tyrinédamas šias problemas, I. Kantas mėgino atskirti tikėjimà nuo proto. Nagrinédamas grynàjį protà, jis išrutuliojo mokymà apie proto idėjas, kurias vadino transcendentalinėmis „suvokimo idėjomis“, neturinčiomis atitikmenų išoriniame jutimais suvokiamame pasaulyje. Pasak I. Kanto, yra trys tokios pagrindinės idėjos: psichologinė, kosmologinė ir teologinė. Jas apmąstydamas, žmogaus protas susiduria su neišsprendžiamais prieštaravimais, arba antinomijomis. Šios antinomijos formuluojamos viena kità neigiančių tezių forma:

„1. Tezė: Pasaulis turi pradžià (ribà) laike ir erdvėje.

Antitezė: Pasaulis laike ir erdvėje begalinis.

2. Tezė: Viskas pasaulyje susideda iš paprasto.

Antitezė: Nieko nėra paprasto, viskas yra sudėtinis.

3. Tezė: Pasaulyje egzistuoja laisvos priežastys.

Antitezė: Nėra jokios laisvės, viskas yra gamta.

4. Tezė: Pasaulio priežasčių eilėje yra kažkokia būtina esybė.

Antitezė: Šioje eilėje nėra nieko būtino, viskas joje atsitiktina. <...>. Tokia būsenà džiugina skeptikà, tačiau kritinį filosofà verčia susimąstyti, ir nerimauti“, – rašė I. Kantas. Šalia jis pažymėjo, kad, remiantis elementaria logika, du priešingi teiginiai negali kartu būti teisingi. Filosofas dėstė, kad, „jei tik neprieštarausi pats sau – o tai tikrai galima sintetiniuose, nors ir ištiesai prasimanytuose teiginiuose, – tai tavęs niekad negalės paneigti, remdamiesi patyrimu visais tais atvejais, kai tavo susiejamos sąvokos yra grynosios idėjos, kurios jokiū būdu negali (visu savo turiniu) egzistuoti patyrimė“. Kur išeitis? I. Kantui ji neaiški, nors iš principo jis neatmetė galimybės išspręsti šią problemà.

Apskritai mąstytojui rūpėjo ne metafizinės spekuliacijos, o problemų, su kuriomis susiduria žmogus, sprendimas. *Grynojo proto kritika* priversta nustatyti ribas, leidžiančias protui pažinti, o *Praktinio proto kritikoje* aiškinama, kaip šį protà žmogus panaudoja spręsdamas praktines, tai yra socialines, problemas.

Todėl I. Kantas išsamiai tyrinėjo laisvės problemà. Pasak jo, jeigu nebūtų laisvės, tai neturėtume mes ir moralės dėsnio. Moralę ir politikà mąstytojas siekė pagrįsti filosofiskai. Laisvė yra žmogiškosios egzistencijos pagrindas, bet kartu ji – „daiktas savaimė“. „Bet kurià filosofijà, – rašė mąstytojas, – jei tik ji remiasi patyrimu, galima vadinti empirine, o tą, kuri savo teorijas dėsto remdamasi vien tik aprioriniais principais, – grynàjà filosofijà.“ Iš to jis kildino dvejojà moralės prigimtį. Moralę I. Kantas skirstė į legalià ir nelegalià. Pirmoji yra sąlygota proto, o antroji – jausmų. Jos veikia skirtingas žmogaus gyvenimo sferas. Legalioji moralė yra paremta pareigos vykdymu, o nelegalioji – egoistiniais polinkiais. „[...] Visi žmonės jau savaimė turi didžiulį vidinį norà būti laimingais, nes kaip tik šioje idėjoje ir susijungia visi polinkiai“, – rašė filosofas. Todėl žmonės ne visada paiso pareigos. Mąstytojas suformulavo teorinius moralės principus, iškėlė atitinkamus dorovės reikalavimus.

Dorovę lemia ne empiriniai faktai, o dėsniai. „Negalėtų būti nieko blogesnio, negu noras išvesti ją iš pavyzdžių“, – teigė filosofas. Ji privalo remtis aiškiais principais, iš kurių svarbiausias yra kategorinis imperatyvas, tai yra proto įsakymas. Pasak mąstytojo, „kategorinis imperatyvas yra tik vienas ir būtent šitas: *elkis tik pagal tokià maksimà, kuria vadovaudamasis, tu kartu galėtum norėti, kad ji taptų visuotiniu dėsniu*. <...> bendras pareigos imperatyvas galėtų skambėti ir taip: *elkis taip, tarytum tavo elgesio maksimà per tavo valià turėtų tapti visuotiniu gamtos dėsniu*“. Žodžiu, elkis su kitu taip, kaip norėtum, kad elgtųsi su tavimi. Dorovė yra sąlygota gamtos, todėl ji natūrali.

Šios koncepcijos šviesoje filosofas aiškino ir kitas socialines normas. Įstatymų leidimas turi priklausyti liaudžiai, o patys įstatymai turi išreikšti liaudies valià. Jeigu kiekvienas vadovausis

kategoriniu imperatyvu, įstatymai atitiks visų interesus. Piliečiai paklūsta tiems įstatymams, kurie priimti jų pačių valia. Vadinas, įstatymo leidėja – pati liaudis – turi būti ir valstybės galva. Tad vienintelė teisėta valdymo forma, anot mąstytojo, yra respublika.

Monarchijoje bet koks laisvės pasireiškimas užgniauziamas, o drauge su juo smunka dorovė ir mokslas. Monarchija yra baidyklė, kuriai įstatymai neturi reikšmės. I. Kantas kėlė klausimą, ar liaudis turinti teisę sukilti, ir priėjo išvadą, kad „jeigu liaudies teisės pažeistos, tai jo (tirono) nuvertimas bus teisėtas“. Mąstytojas pažymėjo, jog taip turėtų būti, bet, deja, taip nėra. Filosofas tarp „kas yra“ ir „kas turi būti“ pastatė neperžengiamą sieną.

Žmogus mato, „kas yra“, analizuoja ir daro išvadą, kad „taip neturi būti“. Bet kaip visa tai pakeisti, jis nežino. Žmogus kuria idealius visuomenės modelius, bet tie idealai ilgainiui žlunga, o vietoj jų kuriami nauji. Taip tęsiasi be galo, o intelektualinė žmogaus veikla yra pažangos stimulus. I. Kantas stengėsi suprasti istorijos procesą. Pavienis žmogus mirtingas, o žmonija – ne. Istorijos raidoje kaupiamos vertybės, o tai ir sudaro pažangos esmę.

I. Kantas kūrė bendrą filosofijos sistemą ir jos pagrindu aiškino įvairius reiškinius. Jam reikėjo nustatyti savo filosofijos santykį su kitomis koncepcijomis. Jam gyvenant, didelę įtaką turėjo švietėjai. Jie stipriai veikė ir I. Kantą. Tačiau vokiečių mąstytojas įžvelgė ir švietimo filosofijos spragas. 1784 m. I. Kantas parašė straipsnį „Atsakymas į klausimą: kas yra švietimas?“. Pritardamas švietėjų sąjūdžiui, jis bandė išaiškinti, kas yra švietimas ir kokios jo galimybės. „Švietimas – tai žmogaus išėjimas iš savo nepilnametystės, kurioje jis atsiduria dėl savo kaltės. Nepilnametystė yra nesugebėjimas [...] be vadovavimo iš šalies naudotis savo protu“, – rašė I. Kantas.

Bet kokios to švietimo ribos, kur jos prasideda ir kur baigiasi? Ką gali duoti švietimas, o ką – kitos priemonės, tarp jų ir revoliucija? „Sutinku, per revoliuciją, – rašė filosofas, – galima likviduoti asmens despotizmą bei savanaudžių ir garbėtroškų valdžios priespaudą, bet revoliucijos priemonėmis niekuomet negalima įvykdyti tikros mąstymo reformos: nauji prietarai, kaip ir seni, taps apynasriu nemąstančiai miniai.

Tokiam švietimuisi reikalinga tikrai laisvė ir, be to, pati nekalčiausioji, laisvė visais atžvilgiais viešai naudotis savo protu. Bet štai aš iš visų pusių girdžiu: nesamprotaukit! Karininkas sako: nesamprotaukit, o mankštinkitės! Finansų ministerijos patarėjas: nesamprotaukit, o mokėkit! Dvasininkas: nesamprotaukit, o tikėkit! (tikrai vienintelis pasaulyje valdovas* sako: samprotaukit kiek norit ir apie ką norit, bet pakluskit!). Čia visur apribojama laisvė. Kokie vis dėlto apribojimai trukdo švietimuisi? Kokie netrukdo, o jį skatina? – Aš atsakau: viešas naudojimas savo protu visuomet turi būti laisvas, ir tikrai tai gali duoti žmonėms apsišvietimą.“ Mąstytojas nagrinėjo ribas, kiek galima paklusti proto balsui ir kiek reikia paklusti valiai iš šalies. Anot jo, atsakymą galys duoti tik žmogaus išsilavinimas, bet jam reikia sąlygų.

Savo filosofinę sistemą I. Kantas sukūrė prancūzų buržuazinės revoliucijos išvakarėse. Senyvas mąstytojas į revoliuciją žiūrėjo skeptiškai, per daug iš jos nesitikėjo. Jis išgyveno jakobinų diktatūros žlugimą. Mąstytoją labiau domino, kas darėsi šalia jo. Lietuvos ir Lenkijos valstybėje plito jakobinų idėjos, įvyko T. Kosciuškos vadovaujamas sukilimas. Jį pralaimėjus, gretimos šalys pasidalijo Lenkiją ir Lietuvą. Šiose dalybose dalyvavo ir Prūsija. I. Kantas nebuvo savo vyriausybės šalininkas. Per Lietuvos ir Lenkijos valstybės agoniją jis rašė *Apie amžinąją taiką* (1795), o vienas iš paskutiniųjų mąstytojo darbų buvo įvadinis žodis K. Millkaus sudarytam vokiečių–lietuvių bei lietuvių–vokiečių kalbų žodynui. Šiame įvadiname žodyje filosofas smerkė vyriausybės vykdomą germanizacijos politiką.

Veikale *Apie amžinąją taiką* mąstytojas įrodinėjo, kad niekas neturįs teisės kėsintis į tautų laisvę, kištis į jų vidaus reikalus. Tautų pavergimas – nusikaltimas natūraliems gamtos dėsniams. I. Kantas tikėjo, kad ateityje reguliariosios armijos bus panaikintos, nes jos nieko nekuriančios, o tik

griaunančios. Be to, armija sunaudojanti kitų sukurtas materialines vertybes. Karus būtina uždrausti, nes tik taika gali užtikrinti žmogui normalų gyvenimą.

Filosofas skelbė laisvų tautų federacijos idėją. Tačiau ši federacija neturi būti valstybės pakaitalas, arba tautų valstybė, nes joje ilgainiui įsiviešpatautų viena tauta, kuri stengtųsi savo interesams pajungti kitas ir taip pažeistų tautų lygiateisiškumo principus. Spręsti šią problemą mąstytojas pradėjo paskutiniaisiais savo gyvenimo metais. Tada Prūsijos valdantieji sluoksniai tapo agresyvūs, o pati valstybė – militaristinė.

Paskutiniai I. Kanto darbai byloja, kad ir gilioje senatvėje jis suvokė epochos tragizmą, bandė parodyti prūsiškojo ekspansionizmo pavojų, nors šių dalykų ir nevadino tikraisiais vardais. I. Kanto socialinė teorija buvo abstrakti ne dėl mąstytojo bailumo, o dėl įsitikinimo, kad jo keliamos problemos aktualios ne tik Prūsijai. Jo laikais buvo ir daugiau agresyvių valstybių. Tad vienos smerkimas atrodytų kaip pritarimas kitai. Filosofas stengėsi priversti žmogų susimąstyti dėl savo veiksmų padarinių. Veikalas *Apie amžinąją taiką* tapo programiniu vėliau atsiradusio pacifistinio judėjimo dokumentu.

I. Kantas, priešingai negu Platonas, netikėjo, kad valdžia kada nors atsidurs išminčių rankose. „Beprasmiška yra laukti, – rašė jis, – kad karaliai filosofuotų arba filosofai taptų karaliais; šito ir neverta laukti, nes valdžios turėjimas neišvengiamai iškreipia laisvą proto sprendimą.“ Taigi filosofas sutiko su Ž. Ž. Ruso išvada, kad valdžia gadina žmogų. Pasauliui reikia išmintingųjų. Bet jie, atsidūrę valdžioje, neišvengiamai išsigims. Todėl esą negalima keisti, kad „išnyktų arba nutiltų filosofų klasė“, – konstatavo I. Kantas. Iš dviejų blogybių reikia rinktis mažesnę.

Po I. Kanto mirties Karaliaučius jau nebuvo filosofinių idėjų provincija, jis davė pasauliui K. Krauzę (Krause) ir I. Herbartą. Čia subrendo ir kūrė I. Herderis. I. Kanto dėka visa vokiečių filosofija pažengė toli į priekį. Jis turėjo įtakos marksizmui ir visai XX amžiaus filosofijai.

* I. Kantas turėjo galvoje Prūsijos karalių Frydrichą II, kuris mėgino dėtis esąs meno ir mokslo „draugas ir globėjas“.